

Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ve Horasan'da Hanefilik-Mu'tezile Etkileşiminin İlk Tezahürleri

Arş. Gör. Dr. Fatmanur Alibekiroğlu Eren^{1*}
Arş. Gör. Dr. Nagihan Emiroğlu²
Arş. Gör. Hamdi Akbaş³
Arş. Gör. Dr. Ömer Sadıker⁴

Geliş tarihi: 10.10.2019
Kabul tarihi: 25.10.2019

Atf bilgisi:

IBAD Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 5 Sayfa: 203-210
Yıl: 2019 Dönem: Güz

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 5%

¹ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, fabekiroglu@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0001-9629-5736.

² Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, nyanar@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0002-9998-3486.

³ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, hamdiakbas83@hotmail.com
ORCID ID 0000-0002-1362-8118.

⁴ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, 01sadiker@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-7937-1901.

* Sorumlu yazar

ÖZ

Bu çalışma, Horasan'daki Hanefilik-Mu'tezile etkileşiminin ilk örneklerini şahıslar üzerinde derinleşme prensibi ekseninde ele almaktadır. Bunun için de dönemin genel yapısından ziyade bireysel örnekler üzerinde durulmuştur. Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998), bu yapının bölgedeki ilk tezahürlerini anlayabilmek için örneklem olarak seçilmiştir. Hanefilik-Mu'tezile etkileşimin Irak dışındaki ilk tezahürlerinden biri olan Ebû Nasr Muhammed b. Sehl Horasan'da ve Irak bölgesinde önemli bir ilmî nüfuza sahip olup, Mu'tezilî tabakatlarda itizâl fikrini benimseyen fukaha içerisinde sayılmaktadır. Uzun müddet Nişabur bölgesinde eğitim meclislerini yönlendiren Ebû Nasr, burada mütekellim kimlikleri öne çıkan ve Cüşemî'nin de hocası konumunda olan bazı şahısların ilim hayatında etkili olmuş ve bu şahıslar tarafından iltifata tabi tutulmuştur. Ayrıca o Irak'taki Hanefî-Mu'tezilî şahıslar nezdinde de tanınmakta, Ebû Abdullah es-Saymerî ve Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî gibi Irak Hanefiliği içerisindeki şahısların ondan ilim tahsil ettiği rivayet edilmektedir. Ebû Nasr'ın Büveyhiler döneminde Mu'tezilî şahıslar lehine uygulamalarda bulunan vezir Sahib b. Abbad'ın (ö.385/995) meclislerinde yer alması ve Samanîler döneminde görev aldığı kaydedilmesi de Hanefî-Mu'tezilî kimliği açısından dikkat çekicidir. Bu sebeple Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in etrafında gelişen ilmî, siyasî zeminin araştırılması ile Hanefilik-Mu'tezile etkileşiminin Horasan'daki ilk tezahürlerin aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Hanefilik, Mu'tezile, Ebû Nasr Muhammed b. Sehl.

Abu Nasr Muhammad b. Sahl (d. 388/998) and the First Manifestations of the Interaction between Hanafism and Mu'tazila in Khorasan

Res. Assist. Dr. Fatmanur Alibekiroğlu Eren^{1*}

Rese. Assist. Dr. Nagihan Emiroğlu²

Res. Assist. Hamdi Akbaş³

Res. Assist. Dr. Ömer Sadıker⁴

First received: 10.10.2019

Accepted: 25.10.2019

Citation:

IBAD Journal of Social Sciences

Issue: 5 Pages: 203-210

Year: 2019 Session: Fall

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 5%

¹ Çukurova University, Turkey,
fabekiroglu@cu.edu.tr

ORCID ID 0000-0001-9629-5736.

² Çukurova University, Turkey,
nyanar@cu.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-9998-3486.

³ Çukurova University, Turkey,
hamdiakbas83@hotmail.com,

ORCID ID 0000-0002-1362-8118.

⁴ Çukurova University, Turkey,
01sadiker@gmail.com,

ORCID ID 0000-0001-7937-1901.

* Corresponding Author

ABSTRACT

This study examines the first examples of the Hanafite-Mu'tazilite interaction in Khorasan on the principle of deepening on individuals. For this reason, individual examples are emphasized rather than the general situation of the period. Abu Nasr Muhammad b. Sahl (d. 388/998) is chosen as a sample in order to understand the first manifestations of this situation in the region. Abu Nasr Muhammad b. Sahl, one of the first manifestations of Hanafite-Mu'tazilite interaction outside Iraq, has an important scholarly influence in Khorasan and the Iraq and is considered in the Mu'tazilite biographical works among the fuqaha who adopted the idea of it'izal. Abu Nasr, who conducted the sessions of knowledge in Nishabur region for a long time, was influential in the scholarly life of some individuals who came to prominence and became the teachers of Jushami and he was complimented by these individuals. He is also known to Hanafite-Mu'tazilite persons in Iraq, and it is reported that individuals in Iraqi Hanafism, such as Abu Abdullah al-Saymari and Abu'l-Qasim al-Tannukhi, learned from him. It is remarkable for the Hanafite-Mu'tazilite identity of Abu Nasr that he took part in the sessions of the vizier Sahib b. Abbad (d.385 / 995) who acted in favor of Mutazilites in the Buwayhid period and that he is recorded to have taken Office in the Samanid period. For this reason, it is aimed, by investigating the scholarly and political grounds that developed around Sahl Abu Nasr Muhammad b. Sahl, to show the first manifestations of the Hanafite and Mu'tazilite interaction in Khorasan.

Keywords: Khorasan, Hanafism Mu'tazila, Abu Nasr Muhammad b. Sahl.

GİRİŞ

Hanefî-Mu'tezilî söylem, fikhî meselelerde Ashâbu Ebî Hanîfe, itikadî görüşler hususunda ise Mu'tezile ile ortak görüş benimseyen şahıslar bazında bir geçişlilik örneğidir.¹ Söz konusu şahıslardan bir kısmı fakih kimliği ile bilinen şahıslarken, bir kısmının ise Mu'tezilî kimliklerinin ön planda olduğu görülmektedir. Bu etkileşimin ilk örnekleri Irak bölgesinde tezahür etmiş, Mu'tezile'nin yayılma imkanı bulamadığı Mâverâünnehir bölgesi Hanefî-Mürçî/Hanefî-Mâturîdî geleneğin kabul gördüğü bir coğrafya olmuştur. Hanefî-Mu'tezilî kimlik, V./XI. asra kadar Irak ile özdeşleşmekle birlikte Horasan bölgesinde Ashâbu Ebi Hanîfe içerisindeki bazı şahısların itikadî meselelerde Mu'tezile ile uyumlu görüşler benimsediği görülmektedir. Yine IV./X. asırda Mâverâünnehir'de Semerkand ulemâsından Ebû Nasr en-Neseî (ö. 374/984) (Kureşî, 1993, 1, s. 269) gibi istisnai bazı örnekler de söz konusudur.

III./IX. asrın ikinci yarısı ile IV./X. asrın başlarında Irak Hanefilerinden olan bazı şahısların Horasan fukahası nezdinde de itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu şahıslar, etkileşimin ilk örnekleri açısından önemli bir başlangıç noktası sayılabilir. Irak fukahâsından olan Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917) Horasan'daki Ashâbu Ebî Hanîfe mensuplarının hocası olarak tanınmış (Zehebî, 1983, 14, s. 236) ve Nişabur'a gittiğinde bölge halkı tarafından ilmîne saygı duyulan bir şahıs olduğu kaynaklarda zikredilmiştir (Kureşî, 1993, 1, s. 269). Ashâbu Ebî Hanîfe içerisinde fakih kimliğiyle, Mu'tezile arasında mütekellim vasfıyla öne çıkan Irak Hanefilerinden Ebû Saîd el-Berdaî (ö.317/930) ise Mu'tezilî tabakatlarda Horasanlıların üçüncüsü olarak tanımlanmak suretiyle Irak Hanefileri ile Horasan fukahası arasındaki etkileşimin ilk tezahürlerinden biri olmuştur (Kâdî Abdülcebâr, 1986, s. 318; Cüşemî, trs., v. 26b).

Aynı zaman diliminde mütekellim vasfıyla öne çıkan ve Ebû Hanîfe fikhî üzerine uzmanlaşan Ebû'l-Kasım el-Belhî el-Kâ'bî (ö.319/931) (Kâdî Abdülcebâr, 1986, s. 318; İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 88), Bağdat Mu'tezilesi içerisinde sayılmakla birlikte, uzun yıllar ikamet ettiği Bağdat'tan Belh'e dönmüş ve hayatının sonuna kadar bu bölgede yaşamıştır (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 11, s. 25). Bu süreçte Ebû'l-Kasım el-Belhî el-Kâ'bî'nin Horasan'daki Hanefî-Mu'tezilî şahıslar ile etkileşim içerisinde olması Horasan'daki Hanefî nüfusun Mu'tezile ile muhtelif bir etkileşim yönüne işaret etmektedir. Nitekim bu dönemde Mu'tezile'nin onuncu tabakasındaki yer alan (Kâdî Abdülcebâr, 1986, s. 331; Cüşemî, trs., v. 26b; İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 109) ve aynı zamanda Hanefî fikhını benimseyen Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdekî'nin (ö.347/958?) Kâ'bî'den ders almak için Horasan'a gittiği de zikredilmektedir (Kâdî Abdülcebâr, 1986, s. 331).

IV./X. asırda hususiyetle Nişabur'da Mu'tezile'nin yayılma imkanı bulduğu (Makdisî, 1906, s. 323) ve bu bölgede Hanefî-Mu'tezilî kimliğin bir gelenek oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Nişabur'daki Hanefî-Mu'tezilî şahısların en önemli temsilcilerinden olan Ebû Sehl ez-Züccâcî (IV./X.asır), Ebû'l-Kasım el-Belhî el-Kâ'bî ile etkileşim içerisindeydi. Bir rivayete göre Kâ'bî'nin kendisinden ders almak için Horasan'a gelen Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdekî'nin kelâmî yönünü övmek amacıyla Ebû Sehl ez-Züccâcî'ye mektup yazdığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 109, 110). Bu rivayet Horasan'daki Hanefî-Mu'tezilî şahısların mütekellim vasfıyla bilinen Kâ'bî'nin nezdinde dahi Nişabur'daki Ebû Sehl'in ilmî otoritesinin tanındığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. IV./X. asrın ilk yarısında Bağdat'ta Kerhî'den (ö.340/952) ders aldıktan sonra Nişabur'a dönen Ebû Sehl ez-Züccâcî (Cüşemî, 1986, s. 379; Cüşemî, trs., v. 26a) de hem Irak hem de Nişabur'da bulunan fukahanın kendisinden ilim tahsil ettiği bir şahıstır (Saymerî, 1974, s. 166; Kureşî, 1993, 4, s. 52). Bunun yanında Hanefî-Mâturîdî âlimlerden Rüstüfağnî'nin (ö.345/956) fikhî ilmi tahsil etmek üzere onun yanına gitmeye kalkışması², Ebû Sehl ez-Züccâcî'nin Hanefî-Mu'tezilî kimliğine rağmen Nişabur ehlinde olan Hanefî-Mâturîdîler nezdinde de ilmîne saygı duyulan bir şahıs olduğunu göstermektedir.

¹ Hanefilik-Mu'tezile ilişkisi hakkında bkz. (Aydınlı, 2018, s. 133-232; Özen, 2001, s. 161 vd.; Aslan, 2016, s. Alibekiroğlu, 2018).

² Rivayete göre Rüstüfağnî, Ebu Sehl ez-Züccâcî'den ilim tahsil etmek hususunda hocası Ebu Bekr el-Esam'a danıştığında hocası bunun mahsuru olmadığını dile getirmiştir. Bununla birlikte Rüstüfağnî'nin anlattığına göre o bu kararı verdikten sonra hastalanmış ve bu durumu Ebu Sehl ez-Züccâcî'den ilim tahsil etmeye karar vermesine bağlamıştır. Sonrasında ise bir yıl içerisinde iyileşmesi halinde Mu'tezilî olmayan Ebu Ca'fer el-Hindüvânî'ye

Horasan fukahası içerisinde Hanefî-Mu'tezilî kimliği ile itibar sahibi olduğu anlaşılan Ebû Sehl ez-Züccâcî'den sonra ise Horasan bölgesinde ilim meclisi Ebû Nasr Muhammed b. Sehl tarafından yönlendirilmeye başlanmıştır. Bu süreçten sonra onun hem Irak, hem de Horasan fukahası nezdinde ilmî yönüyle öne çıkan bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle Ebû Nasr Muhammed b. Sehl, Hanefilik-Mu'tezile etkileşiminin Horasan'daki ilk tezahürlerini değerlendirmek için örnek bir şahsiyet olarak seçilmiştir. Şüphesiz Horasan'daki tezahürlerin ortaya çıkarılması Hanefilik-Mu'tezile etkileşiminin tüm yönleriyle aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Zira bu konu üzerinde yapılacak çalışmalar etkileşimi hem farklı bir coğrafyada ele alacak, hem de kronolojik olarak etkileşimin bir sonraki aşamasını kaydedecektir. Bu sebeple konu ile ilgili araştırmaların etkileşimin aydınlatılması açısından oldukça önemli olduğu kanaatindeyiz. Horasan'daki tezahürlerle ilgili olarak bütüncül bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte Koloğlu'nun *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi Harezmlî Mu'tezilî İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi* isimli çalışmasının girişinde V./XI. asır sonrasında Harezmi'de öne çıkan tezahürlere özet mahiyetinde yer verdiği görülür (Koloğlu, 2010, s. 39-51).

Bizim çalışmamız Horasan bölgesindeki ilk tezahürleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda bölgede öne çıkan Hanefî-Mu'tezilî ulemanın öncelikle “şahıslar” düzeyinde tetkik edilmesinin, bölgenin genel yapısının ortaya çıkarılmasında önemli bir başlangıç noktası olduğu kanaatindeyiz. Çalışmamızda mezhepler tarihi araştırmalarında kullanılan ve “şahıslar üzerinde derinleşme”³ olarak bilinen prensip ekseninde bahis konusu olan Ebû Nasr Muhammed b. Sehl merkeze alınacaktır.

Çalışmamızda örneklem olarak seçtiğimiz Ebû Nasr Muhammed b. Sehl yaşadığı dönemde kıymet gören ulemadan biri olmakla beraber, muhtemelen mâlumatın az olmasının da etkisiyle onun hakkında herhangi bir çalışma yer almamaktadır. Bu sebeple biz öncelikle Hanefî ve Mu'tezilî tabakatlarda onunla ilgili yer alan bilgileri tasnif ettik. Onun Hanefilik-Mu'tezile etkileşimi içerisindeki konumu anlamak adına, söz konusu geleneklerin onu nasıl algıladığı, ilim çevresinde yer alan Hanefî, Mu'tezilî ya da Hanefî-Mu'tezilî şahıslarla ilişkisi ve kendinden önce Horasan'da bulunan Hanefî-Mu'tezilî nesil ile bağlantısı gibi hususları belirlemeye çalıştık. “Mikro tarihçilik” denemesi olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmamızın hakkında az bilgi bulunan, IV./X. asırda yaşayan bir Hanefî-Mu'tezilî'nin ilim dünyasına tanıtılması açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz. Yine bu çalışmanın Hanefilik-Mu'tezile etkileşiminin Horasan'daki ilk tezahürlerinin bütüncül bir aydınlatılması için bir giriş mahiyetinde olması da bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

1. Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in Hayatı ve Hanefilik-Mu'tezile Kimliği

Aslen Nişaburlu olan Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl b. İbrahim b. Sehl, 318/930 yılında dünyaya gelmiştir (Kureşî, 1993, 3, s. 325; Kefevî, trs., v. 198b). Onun hem Horasan'ın hem de Irak'ın meşhur şahıslarından biri olduğu zikredilmektedir (Cüşemî, 1986, s. 379). *Târihu Nişabur*'da “Horasan'da Ehlü'r-Rey'in imami” olarak nitelendirilmiştir (Hâkim en-Nisâbü'rî, trs., s.110; Hatîp el-Bağdâdî, 2001, 4, s. 369). Ashâbu Ebî Hanife'nin Horasan'daki imamlarından biri olan Ebû Nasr bu bölgede Hanefî kadısı olarak görev yapmış, 388/998 yılındaki vefatına kadar Nişabur'da fıkıh eğitimi vermeye ve fetvalarda bulunmaya devam etmiştir (Kureşî, 1993, 3, s. 325; Kefevî, trs., v. 198b; Leknevî, 1324, s. 187; Alibekiroğlu, 2018, s. 229).

Ebû Nasr Muhammed b. Sehl , Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Bilal, Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Hidâşî, Muhammed b. Hüseyin el-Kattân, Ebû'l-Abbas el-Esam (ö.346/957)⁴ ve daha pek çok kişiden hadis dinlemiştir (Hatîp el-Bağdâdî, 2001, 4, s. 369; Zehebî, 1988, 27, s. 177). Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Câfer el-Ezherî, Ebû'l-Kasım et-Tenûhî (ö.447/1055)⁵ ve Ebu Abdullah es-Saymerî (ö.436/1045)⁶ ise ondan rivayet eden şahıslardır (Zehebî, 1988, 27, s. 178). Ebû'l-Kasım et-Tenûhî'nin

gideceğine dair adakta bulunmuştur (İbn Yahyâ el-Bâsegânî, trs., v. 162b; Özen, 2003, s. 59).

³ Sönmez Kutlu tarafından temel unsurları belirlenen “Şahıslar Üzerinde Derinleşme” ilkesi hakkında bkz. (Kutlu, 2012, s. 409).

⁴ Hakkında bkz. (Kandemir, 1995, 11, s. 355).

⁵ Hakkında bkz. (Öz, 2001, 40, s. 470).

⁶ Hakkında bkz. (Başoğlu, 2009, 36, s. 215-216).

söylediğine göre Ebû Nasr 383/993-994 yılında hacca giderken Bağdat'a geldiğinde o ve Saymerî ondan rivayette bulunmuşlardır (Hatîp el-Bağdâdî, 2001, 4, s. 369).

Hanefî tabakatlarda itizâl ile ilişkisine değinilmeyen Ebû Nasr'ın Mu'tezilî kimliği ile ilgili veriler Mu'tezilî tabakatlarda yer almaktadır. Mu'tezilî yazarlardan olan Cüşemî (ö.494/1101) Ebû Nasr'a Mu'tezile'nin on ikinci tabakası içerisinde fukahadan adl görüşünü benimseyen üç şahıstan biri olarak yer vermiştir (Cüşemî, 1986, s. 379; Cüşemî, trs., v. 21a). Sonraki süreçte ise Mu'tezilî tabakât yazarlarından olan İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437) Cüşemî'nin yöntemini takip ederek onu fukahadan adl görüşünü benimseyenler içerisinde zikretmiştir (İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 130). Mu'tezilî tabakatlarda Ebû Nasr, Horasan ve Irak'ın faziletli şahıslardan biri olarak tanımlanmış ve fıkhıdaki ilmî mertebesine işaret edilmek suretiyle fakih kimliği ile dikkate alınmıştır (İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 130). Çağdaş araştırmacılarından Madelung da onu Mu'tezilî tabakatlarda yer alan bilgiye dayalı olarak Nişabur'daki Hanefî-Mu'tezilî şahısların erken dönemdeki temsilcilerinden biri olarak tanımlamıştır (Madelung, 2001, s. 330).

Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in yaşadığı dönemde Horasan'da Sâ mânîler hüküm sürerken, Bağdat ise Büveyhîlerin kontrolü altındadır. Mu'tezilî tabakatlarda Sâ mânîler tarafından görevlendirildiği ve "el-Kâdiu'l-İmâm Şeyhu'l-İslam" olarak isimlendirilerek daha önce hiç kimseye verilmeyen bir ismin ona verildiği ifade edilmektedir (Cüşemî, 1986, s. 380). Sâ mânîlerin Sünnî politikası⁷ dikkate alındığında bu bilginin sıhhati düşündürücü görünmekle birlikte, bu dönemde Bağdat Mu'tezilesinin lideri konumundaki Kâ' bî'nin de Sâ mânîlerin Horasan valî yardımcılığı yaptı (İbnü'n-Nedîm, 1971, s. 219; Bebek, 2001, 24, s. 27; Aydınli, 2018, s.157) göz önünde bulundurulduğunda böyle bir görevlendirmenin vâki olması ihtimal dahilindedir. Horasan'da olduğu kadar Bağdat'ta da tanınan Ebû Nasr'ın Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö.385/995) meclisinde yer almak suretiyle Büveyhîler tarafından desteklendiği de rivayetler arasındadır (Cüşemî, 1986, s. 380). Cüşemî'nin zikrettiği bu bilgiye göre onun Mu'tezilî âlimlerin iltifat gördüğü bu mecliste⁸ yer alması itizâl fikriyle Bağdat bölgesinde de meşhur bir şahıs olduğunu desteklemektedir.

2. Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in Hanefî-Mu'tezilî Şahıslarla İlişkisi

Ebû Nasr Muhammed b. Sehl, hem Horasan'ın hem de Irak'ın Hanefî-Mu'tezilî uleması ile etkileşim içerisinde olmuştur. Nişabur'da Hanefî fıkhını tâlim eden Ebû Nasr, çeşitli sebeplerle Bağdat'ta bulunmuş ve burada bazı Hanefî şahıslar ondan eğitim almışlardır. Özellikle Hanefî-Mu'tezilî kimlikleri ile bilinen iki Hanefî kadısı Ebû Abdullah es-Saymerî ile Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî'nin ondan ilim tahsil etmesi (Kureşî, 1993, 3, s. 325; Kefevî, trs., v. 198b) ilmî yönünü göstermesi ve bu şahısların Hanefî-Mu'tezilî kimliğine etkide bulunmuş olması ihtimalinden ötürü dikkate değerdir. Irak fukahasının ondan ilim tahsil etmesi, Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in Irak Hanefiliği ile Horasan'daki Hanefî-Mu'tezilî şahıslar arasında bir köprü mahiyetinde olduğunu göstermektedir.

Ebû Nasr'ın Irak Hanefileri ile ilişkisinin yanında Horasan'da özellikle Nişabur'daki Hanefî-Mu'tezilî şahıslarla etkileşim içerisinde bulunduğu ve burada Ebû Sehl ez-Züccâcî'den itibaren başlayan bir Hanefî-Mu'tezilî çizgiyi devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 345/956-957 yılında Kâdiyu'l-Harameyn Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh en-Nisâburî (ö. 351/962-963)⁹ tarafından Nişabur'daki tedris meclisinin Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'e bağlandığı zikredilmektedir (Kureşî, 1993, 3, s. 325). Ebû'l-Hüseyn en-Nisâburî'nin, Horasan'da Hanefî-Mu'tezilîlerin öncü şahıslarından Ebû Sehl ez-Züccâcî ile birlikte ilim hayatını yönlendirdiği (Şirâzi, trs., s. 144; Zehebî, 1983, 16, s. 26) göz önünde bulundurulduğunda Ebû Nasr'ın bu tarihten itibaren Nişabur'un ilim hayatında etkili olan şahıslardan biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu noktada onun kendinden önce Horasan'ın ilim hayatını yönlendiren Ebû Sehl ez-Züccâcî ile arasında bir ilim alışverişinden bahsedilmiyor olsa dahi Ebû Nasr'ın, Kerhî'den ilim tahsil eden Ebû Sehl ez-Züccâcî ile aynı ilim ortamını paylaşması ve Nişabur'daki Hanefî fukahanın tamamının Ebû'l-Hüseyn'e ve Ebû Sehl'e intisap etmiş olması

⁷ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydınli, 2018, s. 156, 157).

⁸ Sahib b. Abbâd ve onun ilim meclislerinde Mu'tezile'nin desteklenmesi hususunda bkz. (Akoğlu, 2008, s. 219-221).

⁹ O, yaklaşık on yıl kadar Harameyn kadılığı yaptıktan sonra Nişabur'a dönmüştür. Kerhî ve Ebî Tâhir b. ed-Debbas'dan ilim tahsil etmiştir (Saymerî, 1974, s. 166; Şirâzi, trs., s. 144; Zehebî, 1983, 16, s. 25, 26).

(Saymerî, 1974, s. 166) onun kendinden önceki kıdemli nesil içerisinde yer alan bu şahıstan etkilenmesini muhtemel kılmaktadır.

Ebû Nasr'dan ilim tahsil edenler arasında yer alan Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshak en-Neccârî (ö.433/1041-1042) ile ilişkisi (Cüşemî, 1986, s. 380, 389) ise Nişabur'da Hanefi-Mu'tezilî kimliğin devamı açısından önemli görülmektedir. Cüşemî'nin "şeyhimiz" olarak tavsif ettiği ve kendisinden ders aldığı şahıslardan biri olan Ebû Hâmid'in (el-Müeyyed Billah, 2001, s. 875) Mu'tezile'nin ileri gelen âlimlerinden biri olduğu, fıkıh, kelam ve zühdü bir araya getirdiği ifade edilmektedir. Nişabur ehlinden olan Ebû Hâmid, Ebû Nasr'dan fıkıh tahsil etmiş ve onun ilmi hakkında övücü ifadeler kullanmıştır. (Cüşemî, 1986, s. 390; İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 130). Mu'tezilî tabakatlarda pek çok vesileyle ikisi arasındaki ilişkinin vurgulanmasından Ebû Nasr'ın onun üzerinde oldukça tesirli olduğu anlaşılmaktadır. (Cüşemî, 1986, s. 379, 390; İbnü'l-Murtazâ, 1987, s. 130). Ebû Nasr'ın Nişabur'daki öğrencilerinden olan Ebû Hâmid'in fıkıhta Hanefiliği benimseyen Cüşemî'nin hocalarından biri olması¹⁰ da Hanefilik-Mu'tezile etkileşimi bağlamında dikkate değerdir. Nişabur'un ilmî ortamında Ebû Sehl ez-Züccâcî ile başlayan ilim silsilesi Ebû Nasr ile devam edip, ondan ilim tahsil eden Ebû Hâmid'den Cüşemî'ye kadar uzanmaktadır. Cüşemî'nin hocalarından olan ve Nişabur'daki Hanefi-Mu'tezilî ulemanın ileri gelenlerinden sayılan Kâdulkudât Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsîhî'nin (ö.447/1055)¹¹ onunla ilgili takdir edici söylemlerde bulunması (Cüşemî, 1986, s. 380) ise Nişabur'daki Hanefi-Mu'tezilî gelenek arasında Ebû Nasr'ın yerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Zira Ebû Nasr'dan bir sonraki nesil içerisinde yer alan Nâsîhî'nin de Ebû Nasr'ın öğrencisi Kadı Ebû Hâmid gibi Cüşemî'nin hocaları arasında yer alması onunla Ebû Nasr arasında hoca-öğrenci ilişkisine işaret edilmese de Cüşemî'yi yetiştiren ilim ortamı nezdinde Ebû Nasr Muhammed b. Sehl'in otorite olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

SONUÇ

Hanefilik-Mu'tezile etkileşimi Irak bölgesinde ortaya çıkmakla birlikte IV./X. asırda Horasan bölgesinde özellikle Nişabur'da Hanefi-Mu'tezilî kimliğin bazı tezahürleri mevcuttur. Nişabur'da yaşayan Hanefi-Mu'tezilî şahıslardan biri olan Ebû Nasr Muhammed b. Sehl, Horasan'ın ilim hayatını yönlendirme görevini devraldığı Ebû Sehl ez-Züccâcî'den sonra bölgede Hanefi-Mu'tezilî kimliği temsil eden erken tarihli şahıslardan biri olmuştur. Hanefi-Mu'tezilî söylemi Horasan bölgesinde temsil ederken ise Irak'taki ünlü Hanefi-Mu'tezilîler olan Ebû Abdullah es-Saymerî ve Ebû'l-Kasım et-Tenûhî gibi şahıslardan iltifat görmüştür. Nişabur'da söz konusu kimliğin devam ettirilmesinde ciddi bir etkisinin olduğu anlaşılan Ebû Nasr'ın ilmî geleneği, bu bölgede Hanefi-Mu'tezilî söylemin mahiyeti hakkında da fikir vermektedir.

Ebû Nasr, hem Irak ehli hem de Horasan ehli tarafından ilmî kimliğiyle bilinen bir şahıs olup her iki bölgede de fikirlerini yaymaya gayret göstermiştir. Bu suretle onun Irak ve Horasan Mu'tezilîleri arasında köprü vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır. Bölgedeki etkileşim örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla Nişaburdaki Hanefilik-Mu'tezile etkileşimi iki yönlü olmuş, hem fakih kimliği belirgin olanlar, hem de mütekellim vasfıyla bilinen şahıslar Horasan'daki Hanefi-Mu'tezilî nesli meydana getirmiştir. IV./X. asırdaki ilk etkileşim örnekleri ise V./XI. asırda ciddi bir şekilde Horasan'da tezahür edecek olan Hanefi-Mu'tezilî söylemin temelini teşkil etmiş görünmektedir.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu çalışma 6. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresinde bildiri olarak sunulmuş çalışmanın genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

¹⁰ Ebû Hâmid'in Hanefi-Mu'tezilî şahıslardan biri olmasına, Yıldırım, Cüşemî ile ilgili yaptığı çalışmasında atıfta bulunur. Burada geçen rivayete göre, Cüşemî *Şerhu Uyûni'l-Mesâil* isimli eserinde, hocalarından biri olan Ebû Hâmid'in "hem Mu'tezile kelamına, hem de Ebû Hanîfe fikhına sahip bir kimse" olduğunu zikretmektedir. Bkz. (Yıldırım, 2012, s. 32).

¹¹ Cüşemî'nin hocası Nâsîhî hakkında vaid meselesi hariç Mu'tezile'nin görüşlerini benimsediğini söylediğine dair Bkz. Yıldırım, 2012:32, 33. Madelung ise onun vaid meselesi haricinde Mu'tezile ile aynı düşündüğünü aktardıktan sonra onun muhtemelen bu konuda Mürciî geleneğe yakın olduğundan bahseder (Madelung, 2001, s. 331).

KAYNAKÇA

- Akoğlu, M. (2008). *Büveyhîler döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyât Yayınları.
- Alibekiroğlu, F. (2018). *Tarihsel süreçte Hanefilik Mu'tezile ilişkisi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Aydınlı, O. (2018). *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile ekolü tarihi ve öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Baçoğlu, T. (2009). Saymerî, Hüseyin b. Ali. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c.36, ss. 215-216). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bebek A. (2001). Kâ'bî. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c.24, ss.27). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cüşemî. E.S. (trs.) *Uyûnu'l-mesâil*. Mektebetu'l-Bedir. Abdullah el-Vecîh Koleksiyonu.
- Cüşemî. E.S. (1986). Şerhu'l-uyûn. *Fadlu'l-itizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde. (thk. Fuad Seyyid). Tunus: Dâru't-Tunusiyye.
- Hâkim en-Nisâbûrî. E.A (trs.). *Târîhu Nisâbur telhîsu Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-ma'rûf*. Tahran: Kitâbhane İbn Sinâ.
- Hatîb el-Bağdâd. E.A. (2001). *Târîhu Bağdâd*. (thk.Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî.
- İbn Yahyâ el-Bâsegânî (trs.). *Şerhu cümeli usûlu'd-din*. Süleymaniye Ktp. *Şehid Ali Paşa*, no. 1648/2.
- İbn Murtazî, A.A. (1987). *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. (thk. S.D. Wilzer). Beyrut.
- İbnü'n-Nedîm. E.F. (1971). *el-Fihrist*. (thk. Rızâ Teceddüd). Tahran: Marvi Ofset.
- Kâdî Abdülcebâr. A.A. (1986). *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. (thk. Fuad Seyyid). Tunus: Dâru't-Tunusiyye.
- Kandemir, Y. (1995). Ebû'l-Abbas, Esam. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c.11, ss.355). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kefevî, M.S. (trs.). *Ketâibu'l-A'lâmi'l-Ahyâr*. Meclis-i Şûrâyı Millî. nr. 1385.
- Kureşî, E.M. (1993). *el-cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv). Kahire: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr.
- Kutlu, S. (2012). *Tarihsel din söylemleri üzerine zihniyet çözümlenmeleri*. Ankara: Otto Yayınları.
- Koloğlu, O. (2010). *Mu'tezile'nin felsefe eleştirisi Harezmi Mu'tezilî İbnü'l-Melâhimî'nin felsefeye reddiyesi*. Bursa: Emin Yayınları.
- Leknevî, A. (1324). *Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. (thk. M. Bedreddin Ebû Firâs). Kahire: Dâru'l-Mektebi'l-İslâmî.
- Madelung, W. (2011). Maturidiliğin yayılışı ve Türkler. Sönmez Kutlu (Ed.) *İmam Mâturidi ve Maturidilik* (ss.325-391) içinde. (çev. Muzaffer Tan). Ankara: Otto Yayınları.
- Makdisî, M.A. (1906). *Ahsenü't-Tekâsim*. Leiden: Brill.
- Müeyyed Billah, İ.K. (2001). *Tabakâtu'z-zeydiyyeti'l-kübra (Bulugu'l-murad ila ma'rifeti'l-ismad)*. (thk. Abdüsselam b. Abbas el-Vecih). Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sakafî.
- Öz, M. (2001). Tenûhî, Ali b. Muhassin. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c.40, ss.470). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özen, Ş. (2003). IV. (X.) yüzyılda Mâveraünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile mücadelesi ve bir ehl-i sünnet beyânnamesi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 9, 49-85.

Saymerî, E.A. (1974). *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Arabî.

Şirâzi, E.A. (trs.). *Tabakâtu'l-fukahâ*. (thk. İhsan Abbas). Beyrut: Dârü'r-Raid el-Arabî.

Zehebî, E.A. (1983). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (thk. Şuayb el-Arnâvût, Ali Ebû Zeyd). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Zehebî, E.A. (1988). *Târihu'l-İslam*. (thk. Ömer Abdusselam Tedmürî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.

Yıldırım, R. (2012). *Mutezîle'nin kelâmî polemikleri Hakim el-Cüşemî örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları.